

Orchideeënnieuws uit Nederland en aangrenzend Duitsland in 1995

HANS DEKKER EN KAREL KREUTZ

Summary

The authors give a survey of remarkable finds of orchids in the Netherlands and in the Teutoburger Wald in Germany in 1995.

Zusammenfassung

Die Autoren geben eine Übersicht über bemerkenswerte Orchideenfunde im Jahre 1995 in den Niederlanden und im Teutoburger Wald in Deutschland.

Anacamptis pyramidalis (L.) L. C. Rich.

Het Hondskruid is een soort die men hoofdzakelijk in pioniervegetaties aantreft, zoals in wegbermen, taluds en op recentelijk in beheer genomen natuurterreinen. Bovendien groeit zij ook in kalkgraslanden, hier meestal tussen struweel of langs bosranden.

Anacamptis pyramidalis is in Zuid-Limburg altijd zeer zeldzaam geweest. Ook De Wever (1913) beschouwde de soort als één der zeldzaamste orchideeënsoorten. In de jaren na 1913 werd het Hondskruid eveneens slechts zeer zelden waargenomen. Vanaf 1991 neemt echter het aantal vindplaatsen in Zuid-Limburg behoorlijk toe. Ook in de rest van Nederland vertoont de soort een sterke toename, met name in pioniervegetaties aan slootkanten, in wegbermen en op dijken, maar ook op braakliggende industrieterreinen. Vooral in de wijde omgeving van Amsterdam, Rotterdam en in het Deltagebied werden veel nieuwe vondsten gemeld (Kreutz, 1994ab). Opvallend is, dat de meeste daarvan uit slechts één of twee bloeiende planten bestaan. De vindplaats bij Amsterdam (Westelijk Havengebied) is door werkzaamheden t. b. v. de invulling van de bestemming industrie-

gebied vernietigd. Hierbij zijn ook vele exemplaren van *Dactylorhiza praetermissa* en *Ophrys apifera* verdwenen.

In 1995 werd in Zuid-Limburg weer een nieuwe vondst gedaan en wel op het uitgestrekte natuurterrein ten zuiden van het Eyserbos. De vondst betrof één fors exemplaar. Enkele jaren geleden had dit gebied nog een agrarische bestemming. De desbetreffende landbouwer nam het in die tijd niet zo nauw met de grenzen van zijn perceel en ploegde ieder jaar een gedeelte van het kalkgrasland, dat zich ten zuiden van het Eyserbos bevindt, om. Hierdoor verdween onder andere het grootste deel van de groeiplaats van *Epipactis muelleri*. Enkele jaren geleden heeft dit gebied een andere bestemming gekregen en thans wordt het als natuurterrein beheerd. Omdat de bodem uit mergel bestaat, afgedekt met een dun laagje löss, en gezien de zuidelijke expositie van het terrein, dat een behoorlijke omvang heeft, zou dit gebied zich wel eens binnen een tiental jaren tot één der rijkste orchideeënreservaten van Zuid-Limburg kunnen ontwikkelen.

Het is altijd een raadsel geweest waarom *Anacamptis pyramidalis* op de Gerendalsweide (de Laamhei) nabij Oud-Valkenburg niet voorkwam, terwijl de soort wel in grote aantallen in de zeer nabij gelegen orchideeëntuin groeit. Wellicht waren hier factoren als de westelijke expositie van het terrein en de schraalheid van de vegetatie de oorzaak. De eerste vondst op de Laamhei werd pas in 1991 gedaan. Het betrof één exemplaar. In 1995 was het aantal al tot zes bloeiende planten toegenomen.

Van het Teutoburger Wald (D) bij Lengerich is *Anacamptis pyramidalis* al gedurende vele jaren bekend. De soort is hier echter uiterst zeldzaam. Op een klein stukje kalkgrasland staat in een on-

beheerd, omrasterd natuureservaatje jaarlijks een klein aantal planten. Doordat standplaatsbeheer uitblijft, zal deze vindplaats geen lang leven meer beschoren zijn. Maaien en afvoeren zijn essentieel voor het voortbestaan van de vegetatie met *A. pyramidalis*. Tegenwoordig wordt *A. pyramidalis* in de omgeving van Lengerich echter ook op secundaire standplaatsen gevonden. Eind tachtiger jaren kwamen in een grote, verlaten groeve enkele exemplaren voor. In 1995 werden er al meer dan 150 geteld. In de directe omgeving komen verder *Ophrys apifera*, *O. insectifera*, *Orchis militaris*, *Platanthera bifolia*, *P. chlorantha*, *Epipactis helleborine*, *Listera ovata*, *Dactylorhiza fuchsii* en *Cephalanthera damasonium* voor. *E. muelleri* werd niet gevonden. Deze soort stond in vorige jaren in een licht, jong bos aan de rand van de groeve. Dit bos is recent gekapt. Het is mogelijk dat *E. muelleri* zich door de overmaat aan licht -tijdelijk?- niet liet zien.

***Dactylorhiza maculata* s. l. (L.) Soó**

In een natuurgebied op de Veluwe werden door Martin van den Hoorn uit Doorn twee planten van *Dactylorhiza maculata* s. l. gezien, waarvan sommige bloemen geen lip bezaten. De exemplaren behoorden, getuige de foto's, waarschijnlijk tot de ssp. *ericetorum*. Bij één plant hadden sommige bloemen geen lip, maar wel een spoor. Een geheel spoorloze bloem kwam echter ook voor. Bij nadere bestudering bleek, dat de lip van de bloemen afbrak, doordat er zich scheurtjes in bevonden. De bloemen met de ontbrekende lip kunnen deze door een insect, regen of een windvlaag hebben verloren.

***Dactylorhiza majalis* (Reichenb.) P. F. Hunt & Summerhayes**

Tijdens een kartering t. b. v. de voorbereidingen voor de Atlas van de flora van Drenthe werden door Ruud de Koning enkele exemplaren van *Dactylorhiza majalis* gevonden in een sloottalud nabij Gasteren. Het opvallende aan de nieuwe vindplaats was, dat de sloot een grootschalig en droog landbouwgebied doorsnijdt. Wel ligt de vindplaats in de omgeving van het aan *D. majalis* rijke reservaat van de Drentse A. Hieruit blijkt weer

eens te meer, dat de rijkelijke aanwezigheid van zaad in omliggende reservaten er toe kan leiden, dat zelfs op ogenschijnlijk weinig geschikte groeiplaatsen vestiging optreedt.

In een ander sloottalud ten zuiden van Assen, waar al enige jaren geleden *Dactylorhiza majalis* was ontdekt, was de populatie toegenomen van 100 exx. in 1994 tot 219 in 1995. Ook in een park in Assen zijn de 12 in 1991 aangeplante exemplaren uitgegroeid tot een populatie van 97 exemplaren, te midden van honderden exemplaren van *Epipactis palustris*, *Dactylorhiza incarnata* en *D. praetermissa* ssp. *junialis*.

***Dactylorhiza praetermissa* ssp. *praetermissa* (Druce) D. Moresby Moore & Soó**

In een natuurgebied bij Havelte werd tijdens een excursie met de gemeenteraad van Havelte door mevrouw F. Otten uit Weesp temidden van honderden exemplaren van *Dactylorhiza praetermissa* ssp. *praetermissa*, *D. praetermissa* ssp. *junialis*, *D. maculata* ssp. *maculata* en *Epipactis helleborine* een exemplaar met een vertakte bloeiwijze gevonden.

***Epipactis helleborine* (L.) Crantz "var. *chlorotica*"**

Naar aanleiding van een artikel in Eurorchis 7 (Dekker 1995) meldde de heer T. A. van den Berg uit Wijhe een vondst van *Epipactis helleborine* var. *chlorotica* in zijn tuin. In 1994 werd één exemplaar gevonden tegen twee in 1995. Terwijl de gewone exemplaren van *E. helleborine* begin augustus aan het eind van hun bloei waren, waren de chlorotische exemplaren reeds geheel afgestorven. Van slechts één exemplaar was een bloem opengegaan. Op de vindplaats in Gasteren waren in 1995 vijf exemplaren te vinden, waarvan de bloemen zich nauwelijks hebben geopend. De extreme droogte ten gevolge van de grote hitte in juli is hier mogelijk debet aan.

***Himantoglossum hircinum* (L.) Sprengel**

Van alle in Midden-Europa voorkomende orchideeënsoorten is de Bokkeorchis ongetwijfeld de

meest warmteminnende soort. Zij groeit dan ook bij voorkeur op droge, kalkrijke, op het zuiden geëxponeerde terreinen langs bosranden of in wegbermen. *Himantoglossum hircinum* werd in Nederland zeer zelden waargenomen. Bijna alle exemplaren werden in Zeeuws-Vlaanderen of in het Renodunaal district gevonden. De vondsten betroffen meestal één bloeiende plant en deze hield veelal slechts enkele jaren stand. Het is opvallend dat de Bokkeorchis in 1995 op enkele nieuwe locaties werd aangetroffen.

In 1984 werd in het Savelsbos in Zuid-Limburg één bloeiende plant ontdekt (Hillegers & Kreutz, 1984). Later bleek echter dat dit exemplaar hier niet op spontane wijze terecht was gekomen, zij bleek in 1981 te zijn aangeplant. De desbetreffende plant bloeide voor het laatst in 1987. Na acht jaar werd in 1995 op dezelfde vindplaats in het Savelsbos opnieuw één bloeiende plant gevonden. Deze plant groeit echter op een andere plaats dan het exemplaar, gevonden in de periode van 1984 tot 1987. Gezien de geringe grootte en het ontbreken van sporen die op een mogelijke aanplanting duiden, betreft deze nieuwe vondst hoogstwaarschijnlijk een zaailing van het exemplaar uit de periode 1984-1987.

In 1995 bloeide een fors exemplaar in een wegberm met een zuidwestelijke expositie in de omgeving van Rijckholt (Zuid-Limburg). Ter plaatse is deze berm met kalkrijke grond aangevuld en voortsnog zijn er geen redenen om aan te nemen dat de Bokkeorchis op deze plaats werd aangeplant. Het is goed mogelijk dat in de nabije toekomst op deze plaats meer exemplaren aangetroffen worden.

***Ophrys apifera* Hudson**

De Bijorchis behoort wellicht tot die soorten, die sterk afhankelijk zijn van milde winters en warme zomers. Bij deze soort is de toename in de eerste helft van de jaren negentig uitzonderlijk groot. Op nieuwe groeiplaatsen, onder andere in kalkrijke pioniervegetaties op braakliggende industrieterreinen en in wegbermen, kan de soort zich snel vestigen en kunnen zich binnen een korte periode een groot aantal bloeiende planten ontwikkelen. Vooral in het westen van ons land, hoofdzakelijk in het deltagebied en de omgeving van Amsterdam, wor-

den de laatste jaren vele nieuwe vondsten gemeld.

In Zuid-Limburg bleef het aantal vindplaatsen gedurende de periode 1960-1990 vrijwel constant. Vanaf 1990 is de Bijorchis hier echter op een relatief groot aantal vindplaatsen aangetroffen, terwijl de soort op de 'klassieke' groeiplaatsen in aantal afnam. Deze afname is vermoedelijk een gevolg van een verregaande vershraling van de kalkgraslanden.

In 1995 werd de soort op een drietal groeiplaatsen langs het talud van de autoweg Nuth-Bocholtz ter hoogte van 'De Dael' bij Ubachsberg gevonden. Enerzijds groeit zij hier op aangevoerde kalkrijke leem aan weerszijden van de autoweg, anderzijds op pure mergel op die plaatsen waar de autoweg de Keverberg doorsnijdt. Opvallend is dat deze planten tot 80 cm hoog zijn. Plaatselijk werden hier ook enige planten aangetroffen, die kenmerken van *Ophrys apifera* ssp. *jurana* vertonen. In 1995 werden op deze drie groeiplaatsen in totaal 87 bloeiende exemplaren geteld. In dezelfde omgeving werden ook nog *Gymnadenia conopsea* (1 ex.), *Listera ovata* (22 ex.) en *Epipactis helleborine* (289 ex.) gevonden.

Sinds enige jaren bestaat er een populatie van enige tientallen planten in een wegberm in de omgeving van Zaandam. Temidden van honderden exemplaren van *Dactylorhiza praetermissa* ssp. *praetermissa* en *D. praetermissa* ssp. *junialis* bloeien jaarlijks niet alleen de normale vorm, maar ook enige exemplaren van *Ophrys apifera* var. *aurita*. Deze onderscheidt zich door de lange, ingerolde petalen. De brede berm wordt gedeeltelijk al in juni gemaaid, de rest na de bloeitijd. Veel beter zou het zijn, als de berm in zijn geheel pas na de bloei werd gemaaid, mogelijk behoudens de één-meter-strook langs het asfalt, waarin het wegmeubilair (bebording, paaltjes) is opgenomen. De variëteit *aurita* blijkt opvallend vaak tussen normale exemplaren voor te komen. Ook in het Westelijk Havengebied bij Amsterdam is dat het geval.

Tijdens een excursie naar het Teutoburger Wald (D) in juni 1995 werden bij Lengerich honderden exemplaren van de Bijorchis verspreid over drie vindplaatsen gevonden. De helft van de planten

behoorde tot de variëteit *aurita*. Tevens kwamen veel planten voor, die tot de variëteit *friburgensis* behoorden. Bij deze variëteit zijn de petalen groot en niet ingerold, behaard en ze hebben ongeveer dezelfde kleur als de sepalen. Tevens kan de tekening op de lip gereduceerd zijn, maar ook de lip-vorm kan anders zijn dan bij de normale vorm. Zo was de lip van sommige exemplaren vrijwel vlak, met kleine zijlobben en een vooruitstekende middenlob. In alle jaren dat de eerste auteur het Teutoburger Wald bezocht, heeft hij nog nooit zo'n goed jaar voor *Ophrys apifera* meegemaakt. Het goede jaar gold ook *O. insectifera*. Op één plaats werden op een ongeveer 0,25 ha groot terrein vele honderden, tot ongeveer 80 cm hoge exemplaren gevonden, die op 23 juni 1995 volop bloeiden. Helaas is deze vindplaats, een kleine verlaten groeve, bedreigd, omdat de exploitant de groeve volstort met grond. Hierdoor gaan ook vele exemplaren van o.m. *O. apifera*, *Dactylorhiza fuchsii*, *Epipactis helleborine*, *E. muelleri*, *Listera ovata* en *Platanthera chlorantha* verloren.

***Orchis morio* L.**

Sinds 1980 werd *Orchis morio* nog slechts op één groeiplaats in Zuid-Limburg aangetroffen, namelijk de Berghofweide bij Wijlre. Dit gebied is eigendom van drie natuurbeschermingsinstanties, te weten Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en de Natuurbeschermingswacht 'Zuid-Oost-Limburg'. Alhoewel er de laatste jaren een bevredigend beheer voor *O. morio* gevoerd wordt en de populatie zich bovendien weet uit te breiden, blijft deze groeiplaats toch kwetsbaar, aangezien het kalkgrasland door vermessing vanuit de er boven gelegen akker wordt bedreigd. Tevens is slechts één vindplaats van een soort in wijde omgeving een wankel basis voor het voortbestaan in de streek. Verheugend is daarom de vondst van de Harlekijn op een kalkgrasland met heischrale elementen in het Gerendal, waar hij voor het eerst in 1994 werd gevonden. Plaatselijk is de vegetatie vergelijkbaar met die van de Berghofweide. In 1995 werden hier reeds vijf bloeiende exemplaren waargenomen. Hoogstwaarschijnlijk zal de soort zich op deze vindplaats in de toekomst weten uit te breiden. Op hetzelfde terrein werden eerder al *O. mascula* L. en *O. militaris* L. gevonden.

***Orchis simia* Lamk.**

Zoals bekend, komt *Orchis simia* al vanaf 1972 op één plaats bij Cadier en Keer in Zuid-Limburg voor. De populatie wordt vanaf die tijd door Willems bestudeerd.

In 1992 werd een nieuwe vindplaats van de Aapjesorchis bij Slenaken ontdekt. De vondst betrof twee bloeiende en drie steriele exemplaren. Onderzoek ter plaatse leverde op, dat alle planten waren uitgezet, afkomstig van de groeiplaats bij Cadier en Keer (Kreutz, 1992).

In 1995 werd een nieuwe vondst van *Orchis simia* gedaan en wel op de sinds enige jaren als kalkgrasland beheerde Soudberg bij Schin op Geul. De vondst betrof een fors exemplaar. Nader onderzoek ter plaatse leverde geen sporen van een eventuele aanplanting op, maar gezien het ontbreken van zaailingen en het feit dat er in de jaren daarvoor geen rozet werd aangetroffen, is het mogelijk, dat ook dit exemplaar werd aangeplant. Werd de plant aangeplant, dan is zij niet afkomstig van de vindplaats bij Cadier en Keer omdat de plant morfologisch niet met exemplaren uit deze populatie overeenkomt.

***Platanthera chlorantha* (Custer) Reichenb.**

Minder goed nieuws is te melden vanuit het Overijsselse Vechtgebied. In dit rivierdal zijn al sinds lange tijd enige vindplaatsen van *Platanthera chlorantha* bekend. De soort kwam hier voor in rivierduincomplexen en vochtige hooilanden. Tijdens een bezoek aan de twee nog overgebleven vindplaatsen werd echter geen enkel exemplaar gevonden. De redenen hiervoor zijn verschillend. In het ene terrein groeit *P. chlorantha* in een vrij vochtig hooiland. Dit hooiland kan 's winters bij extreem hoog water overstromen. Dit is de afgelopen twee winters dan ook gebeurd. In 1994 had een klein aantal planten toch kans gezien te bloeien. In 1995 werden tijdens een terreinbezoek met SBB geen bloeiende planten meer gevonden. De vegetatie was door het voedselrijke slib ook veel hoger, dan in voorgaande jaren. Hierdoor werd het zoeken sterk bemoeilijkt. De hoop dat planten in bloei hebben gestaan, is dan ook nog aanwezig. Langdurig onder water staan is echter voor veel

orchideeën funest. Ook de concurrentiepositie van *P. chlorantha* t. o. v. veel andere hoogopschietende kruiden is danig verslechterd. Het is daarom afwachten of deze populatie zich kan herstellen.

De andere vindplaats maakt deel uit van een groot, extensief begraasd rivierduincomplex. Naast begrazing met runderen wordt het deel van het gebied waar *Platanthera chlorantha* voorkwam, intensief afgegraasd door konijnen. In en om de door de runderbegrazing vrij sterk aangestaste struwelen kan door de extreem hoge begrazingsdruk geen enkel exemplaar van *P. chlorantha* tot bloei komen. De oplossing voor dit probleem is relatief eenvoudig:

1. Ultrasteren van het terreingedeelte, zodat het rundvee dit gedeelte met rust laat. Wel kan het raster in de herfst worden opengezet, zodat de vegetatie kan worden afgeroomd. Indien dit niet gebeurt, dient de vegetatie te worden gemaaid, waarbij het maaisel moet worden afgevoerd.
2. Intensiveren van de jacht op konijnen ter plaatse totdat de stand in evenwicht is met de druk die het terrein aankan. Het betreft hier dus duidelijk een tijdelijke maatregel.

In het terrein is dit advies met een medewerker van SBB besproken en het is te hopen, dat het in praktijk wordt gebracht. Voor *Platanthera chlorantha* is het hier 'vijf voor twaalf'!

Slot

In 1995 zijn door een aantal personen opmerkelijke vondsten gemeld. Dit is verheugend, aangezien deze nieuw verworven kennis via dit artikel

kan worden doorgegeven. Tevens kan de informatie gebruikt worden bij het bijhouden van de verspreiding van de Nederlandse orchideeënsoorten. Indien lezers bijzondere waarnemingen doen of gedaan hebben, kunnen zij deze aan één van de auteurs doorgeven.

Literatuur

- DEKKER, H. 1995. Merkwaardige vondsten in 1994. *Eurorchis* 7: 107-111.
- HILLEGERS, H. P. M. & C. A. J. Kreutz, 1984. 'De Bokkenorchis spontaan (?) terug in Zuid-Limburg'. *Natuurhist. Maandblad* 73, omslag.
- KREUTZ, C. A. J., 1994a. De toename van *Anacamptis pyramidalis* (L.) L. C. Rich. en *Ophrys apifera* Hudson in Nederland. *Gorteria* 19: 14-17.
- KREUTZ, C. A. J., 1994b. De toename van *Anacamptis pyramidalis* (L.) L. C. Rich. en *Ophrys apifera* Hudson in Nederland. *Eurorchis* 6: 100-109.
- KREUTZ, C. A. J., 1994c. Orchideeën in Zuid-Limburg, tweede aanvullende druk. Stichting Uitgeverij KNNV, Utrecht.
- KREUTZ, C. A. J., 1992. Uitzetten en herintroductie van orchideeën in Zuid-Limburg. *Natuurhist. Maandblad* 81: 215-217.
- MENNEMA, J., A. J. QUENÉ-BOTERENBROOD & C. L. PLATE, 1980. Atlas van de Nederlandse flora, deel 1. Uitgeverij Kosmos Amsterdam.
- WEVER, A. de, 1913. Lijst van wildgroeiende en eenige gekweekte planten in Zuid-Limburg III. *Jaarboek Natuurhist. Genootschap* 1913: 43-115.

H. Dekker
Mortonhof 42
7908 AP Hoogeveen

C. A. J. Kreutz
Oude Landgraaf 35a
6373 BE Landgraaf